

Když opeřeného obratlovce lapají...

Jazykový koutek v minulém čísle *Živy* (2018, 2: XLII) byl vyhrazen ptákovému roku 2018 – sýčkoví. Naši pozornost by si jistě zasloužili nejenom všichni nositelé tohoto titulu, ale i další opeřenci. Tentokrát to vezmeme od základu a podíváme se, kolik jazykových zajímavostí nabízí samotné slovo pták. Kromě etymologie se zaměříme především na frazeologická spojení. Pravidelní čtenáři těchto stránek vědí, že obrazným vyjádřením spjatým se zooapellativy jsme se věnovali už několikrát. Chcete-li si je připomenout, pak v jazykovém koutku Levhart vzal do zaječích (2017, 4: C) najdete odkazy i na další příspěvky.

Etymologické slovníky uvádějí u všeslovanského podstatného jména pták praslovanská východiska *ptica*, *ptitiť*, *ptьakъ* (zdrobnělina od *ptьa*) spjatá s indoevropským základem *put-*, které nejspíše znamenalo mládě, dítě, malé zvíře a souvisí i s latinským *putus* (chlapec).

Slovem pták či odvozeninami ptáček, ptáče, ptáčátko označujeme většinou opeřeného obratlovce s křídly, který bývá vnímán mimo jiné jako symbol volnosti – proto říkáme být volný jako pták, být svobodný jako pták, létat si jako pták. Pták má nezastupitelné místo i v lidové slovesnosti. Nepochybuji, že každý z čtenářů zná ptáka Ohniváka z Erbenovy pohádky, bájněho ptáka Noha, který unese i dospělého člověka, či staroegyptského mytologického fénixe symbolizujícího znovuzrození (obr. 1).

V závislosti na kontextu má výraz pták i další významy. Často slouží jako vulgární synonymum pro mužské přirození. V době povinné vojenské služby se tak říkalo vojínům v prvních měsících po nástupu (vedle toho se užívá i označení bažant nebo zobák). Ve sportovním prostředí je pták (nebo také kanár) set prohraný bez získání bodu. Slovo pták rozvitě přívlastky slouží i jako hanlivé označení člověka podle jeho záporných vlastností: nestálý člověk je označen jako přelétavý pták; jiný jako mazaný pták či podezřelý, prohnaný pták – častěji s využitím zdrobněliny v ironickém spojení: to je povedený/pěkný ptáček; známe takové ptáčky, ptáček by nám mohl upláchnout. Lidová moudrost praví, že ptáček/pták se pozná po peří (s obměnou po zpěvu) a povaha člověka podle jeho řeči nebo zevnějšku. Existuje i rýmovaná varianta: podle peří poznáš ptáka, podle řeči nezdvoračka.

Jiné přísloví nás poučí, že když ptáčka lapají (výrazně řídkěji se užívá i se slovesem chytají), pěkně (řídkěji hezky) mu zpívají. Je natolik rozšířené, že se občas cituje jen první část (Až později mi došlo, že to bylo „když ptáčka lapají...“), případně se ustálená rýmovaná formulace upraví podle kontextu (Je to pracovní agentura, která umí sice hezky zpívat, když ptáčka lapá, ale ve skutečnosti ho chce jen vyždímat). Můžeme připojit i další užívaná rčení a přirovnání, jako např. jí/uzobává jako ptáček (častěji se říká jako vrabeček), kde se užitím zdrob-

1 Hořící skála a fénix. Ilustrace z arabského rukopisu známého jako *Kitáb al-bulhán* (Book of Wonders – *Knihla zázraků*), pocházejícího z 14. až 15. stol. Fénix je bájný pták, s nímž se v různých obměnách setkáme v mytologiích mnoha národů. Je symbolem znovuzrození – fénix zemře spálením sebe sama a ze svého popela se opět narodí. Převzato z Wikimedia Commons, v souladu s podmínkami použití

něliny zdůrazňuje nepatrnost porce; méně časté je dnes přirovnání štěbetá jako ptáček.

Oblíbený, a tudíž značně frekventovaný je obrat být noční pták, což nemusí označovat jen flamendra, jak je vysvětleno ve slovníku, ale jakéhokoli člověka, který dlouho do noci nemůže usnout a využívá noční čas na práci, čtení či vyesedává u počítače (Jsem noční pták, tak jsem psával od deseti večer do čtyř ráno; Jsem noční pták, nejlíp funguju od odpoledne do noci, i když vstanu brzo, stejně začnu myslet až kolem jednácté). Alternativou je přirovnání ponocuje jako sova, nebo jen samotné je to sova, sůví. Rozdělení lidí podle chronotypu na sovy a skřivany je známé – věnují mu pozornost nejenom stránky časopisů, ale na individuální načasování fyziologických, biochemických a psychologických proměnných, které úzce souvisejí s cyklem spánku a bdění, se zaměřila např. i studie Institutu spánkové medicíny Národního ústavu duševního zdraví. Výsledkům se však věnovat nebudeme a vrátíme se k jazykovým prostředkům.

O tom, že si naši předkové více považovali lidí typu skřivan, svědčí rýmované ponaučení ranní ptáče dál doskáče. Jeho všeobecná známost je nejspíš důvodem, že i při dělení lidí na ranní a noční typ netřídíme na ranní a noční ptáky, ale s adjektivem ranní užíváme častěji deminutivum ptáče – on je takové ranní ptáče a celý život

vstává hned za rozednění (nikoli on je ranní pták). Ale protože leckomu se z postele nechce, kolují internetem „vylepšené“ varianty, které mají odradit od přílišné ranní aktivity, např. Ranní ptáče dál doskáče, víc toho sežere a dřív chcípne. Další úpravu najdeme v souboru přísloví převedených do vědecké češtiny, kde je tento popis: Trajektorie pohybu způsobeného odrazy nohou mláděte létajícího obratlovce kulminuje k maximální délce současně s východem slunce.

Rozhodně nemůžeme vynechat ani oblíbený dušený masový závitok plněný vejcem, okurkou a párkem zvaný španělský ptáček, s nímž jsou spjaty dvě jazykové zajímavosti. Označení se užívá jen v českém prostředí – pro Španěly je název překvapivým, podobně jako ruské vejce pro Rusy či budapeštská pomazánka pro Maďary. První zmínka o tomto pokrmu se údajně objevuje v rukopisu *Knihy kuchařského strahovského premonstráta Jiřího Evermoda Košetického*, který koncem 17. stol. zaznamenal přes 250 receptů jídel postních, různých druhů kaší, moučnicků, masitých pokrmů i masí a léků. Protože zavinitou plátkou masa s náplní připomínající malého holého ptáčka připravovali španělští kuchaři ze dvora Rudolfa II., jehož matka byla ze španělské větve Habsburků, začalo se jim – a to postupně nejenom u dvora – říkat španělské ptáčky. Druhou zajímavostí je skloňování. Dáte si k obědu španělský ptáček, nebo španělského ptáčka? Přestože mužské podstatné jméno ptáček v tomto případě označuje neživou věc, je ve slovnících označeno jako neživotné i životné a může mít jak tvary odpovídající neživotnému vzoru hrad, tak životnému vzoru pán. Životnost je kategorie gramatická, nesouvisí přímo s životností (přesněji živostí) reálnou. V pořádku jsou obě uvedené možnosti, stejně tak je jedno, zda si raději pochutnáváte na ptáčkách, nebo na ptáčcích. (Protože kategorie životnosti nabízí velkou zajímavou problematiku, budeme se jí někdy věnovat podrobněji.)

Díváme-li se na něco shora, z nadhledu, můžeme užít obrazné vyjádření pohled z ptačí perspektivy. Pokud si o někom myslíme, že je hloupý, řekneme, že má ptačí mozek (nevím, který chytrák s ptačím mozkem to vymyslel). Je to natolik vžitě, že na tom nemění nic ani výsledky výzkumů ukazující, že ptáci mají mozek ve srovnání se savci sice menší, ale rozhodně ne nevykonný.

Prostor tohoto jazykového okénka se naplňuje, nabízí se zakončit dalším z „ptačích“ obratů: máme po ptákách (s nářečními obdobami po ftákách/vtákách). Může znamenat to po všem, je to vyřízeno, často je ale přítomen odstín zmařeného šance nebo překaženého úmyslu (střechu stačí jednou za 30 let natřít a je po ptákách; pokud ve volbách zvítězí levice, je po ftákách). O tom, že jde o obrat z nespisovné vrstvy jazyka, svědčí tvar ptákách. Náležitý tvar 6. pádu množného čísla slova pták je ptáčích. Teď už však není prostor ani na drobnou ptákovinu. Snad jen postřeh, že se pro nesmysl, hloupost nověji objevuje i označení ptákárna – slovo nejspíše vytvořené spojením ptákoviny a pakárny.

Použitá literatura uvedena na webu *Živy*.